

האמת והאמונה - הבינה והברכה

(מעמד השכל ע"פ ההקדמה לאמונות ודעות).

מיכאל גרוס

מבוא

ר' סעדיה גאון פותח את ספרו אמונות ודעות במילים הבאות: "ברוך ה' אלקי ישראל, האמת במובן האמיתות הברורה..."

האמת הינה תכונה אלוקית - היא קיימת ומוחלטת באמיתות ברורה והיא אינה חבה את קיומה לאדם ולחכמתו - אדרבא, האדם חכמתו ושכלו חבים את קיומם לה' אלקי ישראל. זאת העמדה ההתחלתית של רס"ג, וכל דיון במעמד השכל אצל רס"ג יעמוד במסגרת היחס בין השכל האנושי לבין האמת האלוקית¹, או יותר נכון באמת ובדרכי השגתה. כל פעולה תיבחן באמת מידה של שקר ואמת: "והדעה היא על שני פנים, אמת ושקר" (אמו"ד עמ' י"ב). והאמת והשקר אינם נקבעים ע"י השכל אלא הם קודמים לפעולתו. "והחכם המשובח הוא מי ששם אמיתות הדברים ליסוד ומשתית על כך את דעותיו וכו'" (שם, הערת הרב קאפח בעמ' 2-3). האדם אינו קובע את האמיתות אלא משיג אותם. יכולת השגת האמת היא גדולת האדם. דרישת האמת היא תפקיד שכלו.

ההתגלות והעיון השכלי

"...המאמת לבני אדם מציאות נפשם בודאות גמורה" (מהפתיחה לאמו"ד). חסד עשה הבורא עם האדם שהוא טבע בו את היכולת להשיג את האמת - וחסד כפול עשה בקבעו שתי דרכים להשגת האמת: ההתגלות והעיון השכלי. שניהם מתרחשים בשכלו של האדם² ולכל אחד מעלה על חברו.

א. ההתגלות והמסורת - זאת האמת שנמסרה ע"י הבורא אל האדם דרך נביאיו ומהם במסורת לכל דור ודור. "כי ה' יתברך ויתעלה למדנו כל מה שנחוצ' לנו בענייני אמונתו באמצעות נביאיו" (עמ' כד), וזו היא המסורת האמיתית. אין דעה אמיתית שלא שנמסרה ע"י הנביאים, אין אמירה של הנביאים שאינה אמת - ורס"ג יאמת כל אמירה ואמירה שלו בפסוק מהנביאים ומהכתובים.

ב. העיון השכלי - כאן החידוש הגדול ב"תורת השכל" של רס"ג. יכול האדם להשיג את האמת מכח עיונו השכלי בלבד. שכלו מוכשר לכך ובלבד שיעבוד בהתמדה וללא שיבושים, "כי כאשר אנו מעיינים וחוקרים יוציא לנו העיון האמיתי השלם בכל דבר ככל אשר הודענו בדברי שליחיו" (עמ' כה).

רס"ג מעניק לעיון השכלי יכולת בלתי מוגבלת בהשגת האמת. להלכה הוא אינו זקוק לסיוע מחוצה לו, ממנו ומעצמו יסיר את הטעויות, יסלק את הספקות ויאמת את האמיתות - ואם אדם זה או אחר אינו מצליח והוא אינו פגום בשכלו או בדרכי החשיבה שלו, יש לתלות את הכישלון בתכונות אישיותו (כגון עצלות, רדיפת התאוה, החוצפה, הגסות וכדו') או בהשפעות חיצוניות (כגון של הכופרים או הסברה חלושה של המיחדים) (עמ' 2-3).

כט-8) השכל כשלעצמו עשוי כך שבעיונו הוא ישיג את האמת וכל האמת.

ג. מעלות ההתגלות ומעלות העיון - העיון השכלי וההתגלות הנבואית אינם זהים ואינם חופפים. אין לטעון שהעיון השכלי השלם הוא ההתגלות - אלא הם שני ערוצים שונים העומדים לרשות שכלו של האדם, בכדי שיהפוך מיצור מלא ספקות ודמיונות, לאדם בעל דעה אמיתית.

1. מתכונות ההתגלות: היא מהירה ומיידית ואינה תלויה במאמצי האדם. זהו חסד הבורא למי שאינו מיטיב לעיין, ולמי שמיטיב עד שישלים את עיונו - הבורא מודיע לאדם דת אמת שיחיה בה עוד טרם יפתח את עיונו השכלי³. ועוד מעלה להתגלות ולקבלה שהן כשמש לעיון השכלי. האמיתות הידועות מכוונות, מלוות ומקילות בכך על מלאכת העיון - כמגדל אור הנראה בכל עת לחותרים אל החוף.

אבל ההודעה מהנביאים מספיקה רק לאדם המוגבל, שאינו מעיין - כי הרי האדם הוא יצור נברא⁴, ודבר זה עצמו מחייב הספקות והדמיונות (עמ' ז) ולא תספיק לו הודעת האמת בשביל לשמרה - יש צורך בעיון וחקירה בכדי להשיב בטענות שכליות "לכל מי שיטען עלינו בענייני אמונתנו" (עמ' כד) בין שאינו בן-ברית ובין שהוא בן-ברית. יתר על כן, המסתפק בקבלה, שהרי ההתגלות לא הגיעה אליו ישירות אלא במסורת, הרי הוא "סומך על אחרים באמונתו" (עמ' ז). ועדיף לפי רס"ג "שיתאמת לנו בפועל מה שידענו מפי נביאי ה' בידיעה" (עמ' כד), ובכך להיות "מאמין מתוך עיון ותבונה" (עמ' ז).

2. השגת האמת ב"ערוץ" של העיון השכלי למי שמיטיב לעיין, הרי היא מקיפה את אישיות המעיין יותר מאשר אם היא תושג ב"ערוץ" המסורת והקבלה. הפנמת האמת דורשת עיון שכלי ואינה יכולה להסתפק בידיעת האמיתות בלבד: "וכאשר תצא תמצית העיון יכללנה השכל ויקפנה ותושג בנפש ותתמזג בה, ונעשה האדם בעל דעה... וצופנו בלבו לזמן או לזמנים אחרים" (עמ' יב).

המתאמץ בהשגת האמת ואינו מסתפק בקבלתה, זוכה אגב העיון האמיתי למידת כנות כזאת, שתתפשט בכל תחומי עשייתו הרוחנית והמעשית, "ובכך יוכשרו מצפוני בני אדם כברם, ותהיה תפילתם בלב שלם, כאשר יהיה בלבם דבר המרתיעם מן החטא... ותהיה נאמנותם שלמה במשאם ומתנם וכו' ואז תתפשט הידיעה את ה' וידיעת תורתו בעולם... כמים לים מכסים" (עמ' ז).

אמנם האמת ניתנת להשגה גם בדרך העיון מבלי להזדקק להתגלות, ובכך רס"ג מעניק לשכל יכולת ועצמאות שלימה. אבל למעשה דרך זו, למרות שהיא אפשרית, איטית היא ולא בטוחה. היא איטית, כי מעצם טבעו העיון השכלי האנושי הוא לימודי פרוגרסיבי ("כי היודע בלי סיבה (=לימוד) הוא בורא הכל (י"א)), ועד שישלם השכל את כל הספקות והטעויות ישהה האדם ללא אמת! היא אינה בטוחה, מפני שהיא מותנית ברצון ובמאמצי האדם⁵, ומי יערוב שאלה לא יפתו לעצות, לרדידות ולפתרון הנוח ולא דווקא האמיתי?

ד. סיכום - "הערוץ הכפול" - השגת האמת בדרך המסורת הנאמנת (התגלות - קבלה) הינה מהירה ובטוחה יותר, אבל חסרות בה ההפנמה והיכולת לסלק את הספקות

המתעוררות, ואילו בדרך העיון מסוגל השכל להפנים ולהשיב את הספקות, אבל זו דרך איטית וללא ערובה להצלחה. מכאן שראוי לו לאדם להשתמש בשני "הערוצים" כאחד: לקבל את האמיתות הנמסרות לו ע"י אנשי המסורת ובו בעת להשיג את אותן האמיתות מכח עיונו השכלי.

המודל הכפול הזה מחייב מספר הבהרות:

1. אין תלות של דרך אחת בשניה - כל אחת מהן מספיקה בכדי להשיג את האמת. רס"ג מאמין אמונת אומן בהתגלות ובמסורת, ואין אמיתותה נזקקת לראיות והוכחות. ומצד שני, הוא בטוח שגם העיון השכלי מסוגל להשיג את האמת כולה מעצמו והוא אינו זקוק לגיבויה של המסורת לשם כך.

2. שתי הדרכים אינן יכולות לעמוד בסתירה. אין העיון השכלי נוגד את האמונה אלא בעיני ההמונים (עמ' כג) - אין מסקנות העיון האמיתי סותרות את הנמסר במסורת (עמ' כה).

3. אם במהלך העיון השכלי, ידמה האדם דעה הנוגדת את הנמסר במסורת הרי ברור שדעתו מוטעית - ועליו לחפש את הטעות הלוגית - והמסורת אמת. יתרון זה של הקבלה על העיון לא נובע מהאמון והבטחון שיש כלפי הראשונה לעומת השנייה, אלא נובע מהעובדה שההתגלות נמסרה בשלמותה ואילו העיון השכלי טרם הושלם.

4. חשיבות השקפתו של רס"ג בדבר היכולת העצמאית של השכל להשיג את האמת אינה בהדרכה המעשית שלה⁶ - שכן ההתגלות קיימת והאמת נמסרה, ורק פתי יתעלם ממנה ומידיעתה. חשיבות ההשקפה אם כן, היא בקביעה שאין מסורת ישראל מאמינה בדבר שאינו הגיוני. או בניסוח חיובי: כל האמיתות הנמסרות ניתנות להוכחה הגיונית. והכוונה לא רק להוכחה מאמתת, כי אולי ניתן גם להוכיח עמדה הנוגדת את האמת, אלא הכוונה להוכחה מחייבת - כי העיון האמיתי יגיע בהכרח רק אל האמת.

בספר אמונות ודעות יבוא לידי ביטוי בעיקר הניסוח החיובי הנ"ל, שכן רס"ג מדבר כלפי חוץ, ובא לפסול את הדעות השקריות, להסיר את הספקות ולאמת את האמיתות, כדי "שידעו ידיעותיהם ידיעה צודקת" (מן הפתיחה), ואילו לניסוח השלילי חשיבות רבה כלפי פנים, בביאור ובפירוש המסורת הנאמנת.

דרכי העיון והחשיבה

הואיל והעיון האמיתי מוביל אל האמת, רס"ג מקדיש חלק מההקדמה להבהיר מה הוא העיון האמיתי.

א. הכלים - בשפתו של רס"ג הם נקראים "המובילים אל האמת והמביאים אל הנכון" (עמ' יב) והם ארבעה:

1. ידיעת הנראה (החושים) - ע"פ קביעת רס"ג, המושג על ידי החושים הוא אמת שאין עליה שום ספק⁷.

2. ידיעת המושכל - אלה הן אמיתות הנטועות בשכלו של האדם באשר הוא אדם, הן אינן צריכות הוכחה ואינן עומדות בסתירה לחושים.

3. ידיעת ההכרח - אלה הן אמיתות המושגות אחרי תהליך חשיבה לוגי. האמיתות האלה אינן יכולות להכחיש ידיעה מוחשית או ידיעה מושכלת והן פועל יוצא הכרחי מכל הידיעות המוחשיות והמושכלות.

הפעלת שלושת המובילים הנ"ל הוא העיון השכלי. שלושתם מהווים מיקשה אחת ולא תיתכן סתירה ביניהם. המאוחר ברשימה משוכלל יותר ומסתמך על קודמיו ומאמת אותם - ההכרח פועל יוצא מהמושכל, וזה האחרון הינו גם נסיון מצטבר של הנראה. המוקדם ברשימה הינו ודאי יותר וחסין יותר מפני טעות וספק.

4. ידיעת המסורת - "ומוסיפים עליהם עוד מוביל רביעי והוא אשר למדנוהו באותן השלשה ונעשה לנו יסוד, והוא נכונות המסורת האמיתית, לפי שהוא בנוי על ידיעת החוש וידיעת השכל" (עמ' טו). במילים אחרות: רשאית ידיעת המסורת להשתתף בתהליך העיון השכלי משום שהיא עומדת בתנאים - היא תואמת לגמרי את המושג בחוש ואת המושג במושכל, היא יכולה להכלל בידיעת ההכרח. יתר על כן "המסורת האמיתית וספרי הנבואה מאמתים לנו שלושת היסודות האחרים" (שם).

ג. תהליך החשיבה - תהליך החשיבה שונה אם האדם מכיר במסורת האמיתית לבין אם אינו מכיר בה⁸. אם הוא לא מכיר בה הרי "ראשית ידיעתם תחל בשברים מעורבבים מסופקים ומשובשים, ולא יחדלו בכח השכל אשר בהם מלזקקם ולצרפם במשך זמן עד אשר יסורו מהם השיבושים ויזוקק להם המזוקק ללא שום תערובת של ספקות" (עמ' ח), וכפי שרס"ג מדגים, התהליך הינו תהליך של אלימינציה, כאשר המעיין מבקר בעזרת המדע ההכרחי את הדעות השונות העולות בדמיונו. בחשיבה ביקורתית פוסל השכל אחת לאחת את הדעות, עד שנשארת אחת ויחידה שאין בה שום פקפוק וספק. גישה ביקורתית זו כלפי הדעות המוצעות היא דרך החשיבה האנושית, וכל דבר ניתן לבחון בדרך זו כולל "בעניני המסורת הנאמנה, כלומר ספרי נבואה" (עמ' כג).

אלא שקהל המיחדים אניו צריך לבחון ולבקר את המסורת הנאמנת ע"י המדע ההכרחי, גם פטור הוא מלעלות בדימונו את כל האפשרויות כי חסד עשה איתנו הבורא "ישחרר אותנו מיד מכל הטרדות האלה... מפני שכבר נתברר בהוכחה מוחשית" (כז-כח) ע"י שליחו ובאמצעות אותות ומופתים. אנחנו בעצמנו כאילו שמענו ונתחייבנו לקבלו כפי שנמסר לנו בראית המסורת הנאמנה" (שם) - ואם כך הרי שאין כאן חשיבה ביקורתית אלא חשיבה מבוקרת "והחכם המשובח הוא מי ששם אמיתות הדברים ליסוד ומשתית על כך את דעותיו עם חכמתו. הרי הוא מחזיק במה שראוי להחזיק ונשמר ממה שראוי להשמר" (יב). החוקר מקהל בני ישראל "נמנע מלהניח את ספרי הנביאים בצד ולהחזיק במה שיראה לכל אחד ואחד מדעת עצמו... כי מי שמעיין באופן זה... טועה ואף על פי שהוא בעל עיון...". (כד).

סיכום

ספר אמו"ד הינו חידוש גדול מהרבה בחינות. הנה לראשונה מנסח חכם יהודי את אמונת היהדות. אין כאן אמירות מפוזרות, מעמיקות ורב משמעויות כפי שהורגלנו ע"י

חז"ל, אלא יש כאן הרצאה שוטפת בהירה ורצופה.

רס"ג מציג לנו שיטה כוללת ומגובשת שמחברה בדק את עצמו והקפיד שהיא תהיה מקשה אחת עקבית ונטולת סתירות פנימיות. הוא התייחס לכל השאלות העולות בפני המאמין ובפי המכחישים, בגישה הגיונית ומשכנעת כל אדם בעל שכל בריא ובלתי משוחד.

העריכה, המבנה, הסגנון התוכן של כל מאמרי אמו"ד מאשרים את הנלמד מתוך ההקדמה אודות היחס בין האמונה לבין העיון השכלי לפי רס"ג.

נדגיש כאן מספר נקודות.

א. העמדת דרישת האמת והשגת האמת כאידאל - על. בכך מעמיד רס"ג את השכל כעיקר האדם, מעבר להתנהגות הטובה ותמימות הכוונה.

ב. קביעת עצמאות השכל ויכלתו העצמאית להשיג את האמת. בכך משחרר רס"ג את השכל (והאדם) מהכרחיות המסורת (9), לפחות להלכה. ובכך הוא מציב אתגר לשכל האנושי.

ג. רס"ג מעודד את האדם להענות לאתגר הנ"ל, כי הרי רק כך הוא יפנים את האמת וישמר מן הסטיות והספקות.

ד. הקביעה זו, שלא תיתכן במסורת ישראל אמונה שאינה ניתנת להשגה בעיון השכלי, תעביר את כל הפרשנות של כתבי הקודש של חז"ל במסרק ההגיון. אם קבלה - נקבל, ואם סברה היא הרי שיש להשיב במוחש, במושכל ובהכרח.

ה. מעל וקודם לכל הנ"ל: הקביעה שקיימת אמת אחת בלתי תלויה בשכלו של האדם. בכך מונע רס"ג כל אפשרות של שלילת האמונה, לא אותה כתופעה ולא את תכניה. אדרבא, כל שיטתו לא באה אלא לחזק בראיות שכליות את האמונה באמת המוחלטת שנמסרה בנבואה לקהל המיחדים.

ראיות אלה לא תהיינה התפעלות, בפני פלאי הבריאה או אותות ההסטוריה, אלא עיון שכלי במושג ע"י החושים ובעזרת דרכי חשיבה מושכלים, הגיוניים והכרחיים. כך חקר עבורנו רב סעדיה גאון את ענין מעמד השכל ורק הוא יברר לנו את האמונות והדעות.

הערות של ר' שלמה טובי ותשובות הכותב לצידן

1. אין הרס"ג עוסק ביחס שבין השכל האנושי לבין האמת הא-לוקית, אלא נקודה זו רק משמשת כפתיחה להקדמתו, וכפי שהכותב ממשיך "או יותר נכון".
ת. לא נכתב שרס"ג עוסק ביחס וכו', אלא שמי שבא לדון בשאלת מעמד השכל ע"פ רס"ג צריך לתחום את דיונו במסגרת היחס וכו'. ראה כותרת המאמר (אגב רס"ג כן עוסק ביחס שבין השכל האנושי לבין האמת הא-לוקית בכל ההקדמה לספר, בתחילת מאמר ב' ובמאמר ג').

2. ההתגלות שייכת לחושים ולא לשכל.

ת. לא הבנתי כוונת המילה "שייכת" בהערה. כל ידיעה, גם זו הנקלטת ע"י החושים, הינה ידיעה שכלית. ידיעת תכני ההתגלות בודאי הינה ידיעה שכלית, גם אם היא מקבלת חיזוקים ע"י הוכחות מוחשיות ("שמענו-ראינו") ראה עמוד כז-כח.

איברי החושים אינם יודעים, השכל יודע.

3. משפט זה ומשפטים אחרים בפרק ג סותרים את הנאמר לעיל שההתגלות מתרחשת **בשכלו** של האדם, שהרי מכאן משמע שאין צורך כלל לעיון שכלי.

ת. אין כאן סתירה. אדם יכול לדעת את האמיתות, ואף להאמין בהם אחרי שהוא קיבל אותן בהתגלות או בקבלה. זירת ההתרחשות של הידיעה ושל האמונה הינה השכל של האדם, גם אם עדיין אדם זה לא פיתח את עיונו השכלי, דהיינו לא פיתח יכולת בקרה (והוכחה) עצמית ועצמאית.

ערוץ ההתגלות והקבלה אינו מבטל את הצורך בערוץ העיון כפי שמתברר בהמשך הסעיף.

4. אין משפט זה קשור לאדם מוגבל ביכולתו, אלא לכל אדם, באשר הוא יצור נברא. ת. אכן זאת כוונת הדברים.

5. לא רק ברצון האדם אלא גם בשכלו, וכפי שכותב רס"ג עמוד כד: "כי מי שמעיין... אפשר שיכווין אל האמת ואפשר שיטעה". עיין עוד בהמשך דבריו ובהערה 88, על הסכנה שעיון ללא מסורת וקבלה.

ת. כבר הוזכרו בתחילת הסעיף חסדיו של הקב"ה שגילה אמיתו גם למי "שאינו מטיב לעיין". ככלל אין המאמר דן במישור המעשי: האם כל אדם באשר הוא יכול להגיע לאמת. אנחנו דנים במישור **העקרוני** בשאלה: האם ניתן ע"י השכל (החשיבה ההגיונית) לתפוס את אמיתות התורה גם ללא התגלות, האם הדבר אפשרי, האם יש בכך תועלת? רס"ג עונה בחיוב לשאלות הללו. חשיבות הדבר בקביעה שהתורה היא הגיונית, דהיינו שאמיתותה כולן עומדות במבחן החשיבה ההשכלית ההגיונית, שלא תיתכן כלל סתירה בין מדע לבין תורה (אא"כ טעו באחד מהם), שהתורה יכולה להתקבל ע"י כל בר אנוש שהוא בר דעת גם אם הוא אינו בן ברית.

6. בדיוק להיפך, נדמה לי שכל מטרתו של הרס"ג היא בהדרכה המעשית, להנחות את האדם מישראל כיצד להגיע להשגת האמת. שהרי ההתגלות קיימת, ואעפ"כ הגיעו בני אדם למה שהגיעו ואמונתם מלאה סייגים. ולכן מנחה הרס"ג לשילוב של העיון במסורת, וכך ינפה האדם את סייגיו: ע"י ההשגה השכלית ישריש האדם את הדת בתוכו, וידע לענות למנסים את תורתו.

ת. ההנחיה המעשית שמזכיר המעיר הינה פשוטה וברורה, ואף כלולה בדברים הכתובים בתחילת סעיף 3. וראה גם בהמשך פרק 3. אלא שהנחיה זאת מתייחסת לשכל הפועל בתוך מסגרת ההתגלות (ועל יכולתו ומחויבותו של השכל לאשש את ההתגלות), ואילו אני התייחסתי כאן ל"שכל עצמאי" הפועל מחוץ למסגרת ההתגלות. מה ערכה של קביעת קיומו של "שכל עצמאי" אחרי מתן תורה?

7. גם החושים וגם השכל אינם גורמי הוכחה מוחלטים. עלינו להכיר את מגבלותיהם, ורק לאחר מכן לקבל את המסקנה המתאימה (עמוד יז-יח).

ת. גם החושים וגם המושכלות, עבור אדם בריא, מוסרים לאדם "ידיעה אמיתית שאין בה ספק", כלשונו של רס"ג (עמ' יז). קביעה עקרונית זו אינה דבר של מה בכך, לא בימים ההם (ראה הערה 35 של הרב קאפח) ולא בזמן הזה.

8. אמנם ישנו הבדל, אך באופן עקרוני לא. הרס"ג מתכוון גם לבעלי המסורת, שהרי בספרו הוא פונה אליהם. שהרי כמה בעלי קבלה ומסורת יש להם ספקות, וכפי שנכתב במאמר תחת הכותרת "הערוץ הכפול" שהתגלות אינה מונעת ספקות.

ת. ספיקות המאמין אינן כספיקותיו של זה שאינו מאמין. ספיקות ה'לא מאמין' הינן ספיקות הברירה: רעיון זה אמת או שמא רעיון אחר, או שמא רעיון שלישי. עליו למיין את התבן ואת

הבר בעזרת הכלים השכליים. ספיקות המאמין אינן אלא תהיות על האמת שבידו, והוא יודע שיש עליהן תשובה, והוא רק מחפש אותה.

9. הכרחי שהמסורת תהיה המסגרת בו יחקור המעיין וכדלעיל.

ת. החכמה מחייבת לחקור במסגרת המסורת אחרי שזו כבר ניתנה. האמת אינה מחייבת את המסורת בכדי להשיגה

ח. ומה שסופרו... אולי אפילו שרוב בני האדם...
א. אולי שרוב בני האדם...
ב. אולי שרוב בני האדם...

ה. אולי שרוב בני האדם...
ו. אולי שרוב בני האדם...
ז. אולי שרוב בני האדם...

ח. אולי שרוב בני האדם...
ט. אולי שרוב בני האדם...
י. אולי שרוב בני האדם...

יא. אולי שרוב בני האדם...
יב. אולי שרוב בני האדם...
יג. אולי שרוב בני האדם...

יד. אולי שרוב בני האדם...
טו. אולי שרוב בני האדם...
טז. אולי שרוב בני האדם...

יז. אולי שרוב בני האדם...
יח. אולי שרוב בני האדם...
יט. אולי שרוב בני האדם...

כ. אולי שרוב בני האדם...
כא. אולי שרוב בני האדם...
כב. אולי שרוב בני האדם...

כג. אולי שרוב בני האדם...
כד. אולי שרוב בני האדם...
כה. אולי שרוב בני האדם...

כו. אולי שרוב בני האדם...
כז. אולי שרוב בני האדם...
כח. אולי שרוב בני האדם...

כט. אולי שרוב בני האדם...
ל. אולי שרוב בני האדם...
לא. אולי שרוב בני האדם...

לב. אולי שרוב בני האדם...
לג. אולי שרוב בני האדם...
לד. אולי שרוב בני האדם...